

**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ
ПРАВознавство; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

УДК 343.293(470+571)(091) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2020.3.01>

Геннадій Геннадійович Дедурін,

*кандидат історичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави і права;*

 <https://orcid.org/0000-0002-5277-023X>,
e-mail: mason81@ukr.net;

Дарина Григорівна Заврічко,

*Харківський національний університет
внутрішніх справ (курсантка);
e-mail: zavrchkokhnuvs@gmail.com*

**ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТИТУТУ АМНІСТІЇ ЗА
ЗАКОНОДАВСТВОМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1845–1917 РР.)**

Досліджено особливості застосування інституту амністії за законодавством Російської імперії, зокрема за Уложеннями про покарання кримінальні та виправні 1845, 1885, 1903 років, царськими маніфестами, актом про амністію 1905 р. тощо. Виділено та проаналізовано різні форми амністії, що зустрічалися в тогочасному законодавстві: аболіція, індульгенція, реабілітація. На основі аналізу наукової літератури та відповідних законодавчих актів сформульовано власну наукову позицію щодо проблеми, яка досліджується.

Ключові слова: амністія, помилування, прощення, аболіція, правовий інститут, Російська імперія, політико-правовий акт.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У сучасній правовій науці амністія (з грец. *αμνηστια* – прощення) розуміється як повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності і покарання певної категорії осіб, винних у вчиненні злочинів або кримінальні справи стосовно яких перебувають у провадженні органів дізнання, досудового слідства чи суду, але не розглянуті останніми або ж розглянуті, але вироки стосовно цих осіб не набрали чинності¹. Науковці В. Топчій, Г. Дідківська та Т. Мудряк

¹ Про застосування амністії в Україні : Закон України від 01.10.1996 № 392/96-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України.

наводять таке визначення амністії: «Амністія – це акт Верховної Ради України, Закон України “Про застосування амністії в Україні”, що звільняє певну категорію злочинців, не визначених індивідуально, повністю або частково від основного і додаткового покарань» [1, с. 102].

Амністія не ставить під сумнів винуватість засуджених осіб та є своєрідним актом гуманізму з боку держави, утворюючи nereабілітуючу підставу звільнення від кримінальної відповідальності або пом'якшення її [2, с. 54; 3, с. 473]. Гуманізм акту амністії виявляє себе у повазі до гідності особи, яка скоїла злочин, та спрямований на її виправлення і повернення у лоно законслухняності. Утім, актам амністії притаманна й інша сторона гуманізму – справедливість, яка виражає певне співвідношення між суспільними й особистими інтересами та волею, що є своєрідним мірилом гуманізму.

Місце амністії як правового інституту неможливо визначити без розгляду його історичної ретроспективи. Це допоможе не лише встановити особливості застосування цього інституту на різних історичних етапах, але й спрогнозувати шляхи його подальшого вдосконалення. У цьому контексті слід зазначити, що в Україні одним із виявів ідей милосердя та гуманізму стало застосування стосовно осіб, які вчинили злочини, актів амністії та помилування. Звичайно, на кожному конкретному історичному етапі таке застосування мало власну специфіку.

Стан дослідження проблеми

Звертаючи увагу на стан наукового опосередкування вказаної тематики, необхідно зауважити, що праці вчених-юристів дорадянської доби С. Казанцева, П. Любинського, Н. Таганцева, І. Щегловітова, а згодом – у радянську добу С. Келіни, А. Міхліна, В. Ромашкіна, М. Чельцова-Бебутова та інших створили теоретико-методологічне підґрунтя для подальшого розвитку уявлень щодо розвитку інституту амністії в Україні протягом досліджуваного в роботі історичного періоду.

На сучасному етапі розвитку історико-правової думки різноманітні аспекти зазначеної проблематики досліджуються А. Березовським, А. Гришко, В. Маляренко, В. Мойсиком, О. Музиною, О. Чеплюком. Незважаючи на це, сучасній вітчизняній історико-правовій науці бракує наукових досліджень, у яких пропонується цілісна наукова концепція з висвітленням особливостей розвитку інституту амністії в Україні з середини XIX ст. до 1991 р.

Мета і завдання дослідження

Метою наукової роботи є визначення особливостей застосування амністії в українських землях під час їх перебування у складі Російської

імперії. Задля досягнення поставленої мети було сформульовано такі *завдання*: розглянути історію розвитку інституту амністії в імперський період; визначити правову природу та форми інституту амністії, які він мав на різних історичних етапах; порівняти тогочасне та сучасне тлумачення правового змісту цього юридичного інституту.

Наукова новизна дослідження

Шляхом аналізу законодавства дореволюційних часів та залучення низки робіт науковців-юристів того періоду виявлено специфіку правової природи інституту амністії, а також визначено його основні форми. З'ясовано, що революційні події 1905–1907 рр., зокрема і в Україні, стали суттєвим поштовхом для імперської влади у напрямку сучасного праворозуміння і правозастосування інституту амністії.

Виклад основного матеріалу

Інститут амністії як прояв милосердя з боку держави до тих громадян, які вчинили протиправні дії, був представлений протягом тривалого часу в соціально-правових системах багатьох країн. Більш того, звернення до цього інституту слід уважати свого роду індикатором їх цивілізаційного розвитку і державного становлення. Разом з цим, природно, кожна країна мала свої специфічні риси, що вирізняли становлення інституту амністії саме на її теренах.

Так, у Московському царстві, а згодом і в Російській імперії спочатку отримав поширення інститут помилування. У XVIII ст., на етапі інкорпорації більшості українських земель до складу імперії, цей інститут уже набуває рис звичаєвої практики. Право помилувати злочинця мав імператор або імператриця, які видавали з цього приводу відповідний маніфест. Найчастіше здійснення помилування пов'язувалося з певними святами або урочистими подіями, здебільшого з життя імператорської родини (народження дітей, весілля тощо).

Наступною віхою розвитку інституту помилування стає нормативне закріплення понять та частково і процедури «помилування» та «прощення» в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р., які були продубльовані і в Уложеннях 1885 та 1903 років [4, с. 8]. Причинами для скасування покарання могли бути: невиліковна хвороба або смерть обвинуваченого, примирення сторін, давність скоєного злочину і помилування [5, с. 151]. Згідно з нормами Уложення помилування злочинців надходило від верховної самодержавної влади і государева милосердя. Помилування могло здійснюватись у формі скасування покарання або заміни його на менш тяжке. Винного у вчиненні злочину могли відновити у його правах і припинити стосовно нього кримінальне переслідування. При цьому помилування не усувало всіх наслідків, що виникли для винного через вчинення ним злочину. Так, незважаючи на помилування, злочинець зобов'язаний

був відшкодувати збитки і шкоду, заподіяну його протиправними діями. Повернення конфіскованого майна і відновлення у правах для помилованих могли відбутися тільки у тому випадку, якщо на це було особливе посилання в самому акті милосердя [6, с. 11].

Із часів правління Олександра II царські маніфести починають характеризуватися більш ретельною розробкою, а царська милість, яка надається ними, значно звужується за своїм обсягом. Олександр II, наслідуючи приклад попередників, видав два маніфести – під час вступу на престол та під час коронації. Згідно з першим маніфестом від 27 березня 1855 р. при визначенні осіб, які підлягають загальному прощенню, за головну ознаку було прийнято ступінь покарання.

За цим маніфестом особи, які були звинувачені у вирубці, підпалі та псуванні державних лісів, звільнялися від суду незалежно від тяжкості потенційного покарання. Також особи, які виїхали за кордон, підлягали прощенню, якщо вони не вчинили дій, які викликають втрату прав, і повернулися назад протягом 6 місяців. Прощення не поширювалося на осіб, які звинувачувалися у неправильному присвоєнні чужої власності або в заподіянні шкоди оточуючим власними діями. Органом контролю за виконанням маніфесту було призначено Сенат, котрий мав звітувати про завершені справи.

Коронаційний маніфест Олександра II від 26 серпня 1856 р. містив широке помилування, яке дарувалося, зокрема, і за політичні злочини. Таким чином, особи, які підлягали різним видам покарання за політичні злочини, за умови виявлення ними щирого каєттям і бездоганної поведінки заслуговували помилування. Особам, які отримали прощення за належність до таємних товариств, а також причетним до польського повстання 1831 року, які до того ж були дворянами, дарувалися всі спадкові права дворян, але без права відновлення власності на колишнє майно [7, с. 237–238]. Людям, які були причетні до політичних злочинів і перебували на військовій чи морській службі, за умови підтримки їх безпосереднього керівництва також дарувалися пільги, залежно від отриманих від їх керівників відомостей. Отже, завдяки коронаційному маніфесту Олександра II було помилувано більшість дворян – учасників декабристського руху.

28 жовтня 1866 р. було видано маніфест, приурочений одруженню Олександра III. Цим маніфестом відбулося пом'якшення покарання особам з бездоганною поведінкою, які відлучилися з країни. Наступний маніфест було видано 15 травня 1883 р. з нагоди коронації Олександра III. Від покарання звільнялися особи, які вчинили діяння, за яким стягнення було до 300 руб. Незважаючи на розмежування щодо тяжкості злочину, маніфест повертався до старої практики виключення окремих злочинів за їх характеристиками. Так, дія маніфесту не поширювалося на осіб, які вчинили крадіжку, шахрайство, привласнення або розтрату чужого майна. Значна

увага у маніфесті була прикута до майнових та приватно-кримінальних злочинів. Треба зазначити, що маніфест не перешкодив застосуванню заходів, зумовлених безпекою та фіскальними інтересами стосовно окремих злочинних діянь [8, с. 67].

Царський маніфест 1883 р. мав кілька специфічних рис. По-перше, ставлення до засуджених з політичних мотивів. У цьому напрямку маніфест мав подвійну мету. По-перше, підкреслити однаковий із кримінальними злочинцями характер винуватості останніх і наголосити, що лише їх виправлення і каяття будуть слугувати підставою для помилування, а не якісь політичні передумови. По-друге, надати право здійснення помилування адміністративній владі, для того щоб не звільнити випадково осіб, які несуть небезпеку, а також для того, щоб розвинути у засуджених почуття свідомого підпорядкування існуючій владі. Отже, через ці особливості влада намагалася нівелювати вороже ставлення до себе з боку політичних опонентів шляхом створення чи не найголовнішою умовою амністії каяття та гарну поведінку.

У виданій в 1885 р. новій редакції Уложення про покарання кримінальні та виправні законодавець закріпив основи клопотання щодо помилування, а також розширив список суб'єктів, які мали право клопотати про помилування, до яких тепер віднесли мирові суди і суди загальної юрисдикції.

Маніфести останнього російського імператора Миколи II від листопада 1894 р. у зв'язку з одруженням і від 15 травня 1896 р. з нагоди коронації були складені цілковито в дусі попередників. У змісті зазначалося, що вони звільняють від суду та покарання усіх винних у діяннях, які не є тяжкими злочинами. Основні пункти Постанови про пом'якшення покарання для кримінальних та державних злочинців повністю співпадають з маніфестом 1883 р., але відмінністю було те, що Микола II вважав, що і серед державних злочинців можуть зустрічатися люди, які каються у своїх діяннях.

Другий маніфест, від 15 травня 1896 р., також повністю зберігав конструкцію попередніх подібних документів. До дій, що підлягали прощентю, лише додавалися:

1) розтрата або привласнення службового майна на суму не вище 1000 рублів, якщо розтрата або привласнення повністю компенсовано до дня коронації;

2) деякі провини священнослужителів іноземних християнських сповідей [7, с. 243].

До осіб, виключених з переліку помилування, належали: особи, які через власну необережність стали банкрутами, вчинили посягання на тілесну недоторканність і здоров'я, а також які підлягали кримінальному переслідуванню в порядку приватного звинувачення. Зазначалося, що маніфест не звільняє від сплати присуджених судових виплат. Для засуджених осіб передбачалося пом'якшення або скорочення

строку покарання в тому ж обсязі, як і в попередніх маніфестах, але водночас оговорювалося скорочення подібних пільг для тих злочинців, які вже скористалися ними раніше.

Наступний маніфест було видано 11 серпня 1904 р. з нагоди народження спадкоємця престолу – Олексія Миколайовича. Всупереч тому, що він був виданий напередодні революційного вибуху, документ не містив розширення пільг політичним злочинцям і зберігав старі форми для загальнокримінальних злочинців. Маніфест звільняв від суду і покарання всіх тих, хто здійснив злочинне діяння, за яке було встановлено законне покарання. Перелік винятків залежно від якостей злочину залишався без змін у порівнянні з попереднім маніфестом. Особи, які ухилялися від військової повинності, звільнялися від суду та слідства за умови явки на службу протягом року [8, с. 68].

Відносно державних злочинців маніфест обмежувався повторенням положень попередніх аналогічних документів, утім помилування державних злочинців, засуджених в судовому порядку, фактично ніколи не здійснювалось. Навпаки, величезне практичне значення мало звільнення від адміністративної відповідальності. Застосування цієї міри надавалося не лише міністру внутрішніх справ, але й губернаторам, градоначальникам, генерал-губернаторам.

Отже, громіздка форма царських маніфестів, які переважно видавалися у зв'язку з урочистими династичними заходами, виявилася неефективною для державно-політичних актів. Коли революційні та національні рухи в імперії починали робити свої перші кроки, уряду необхідно було дарувати амністію як доказ власної щирості та готовності до демократичних перетворень.

Із 1905 р. помилування стає актом верховного управління, що видавався у формі указу. 25 червня 1905 р. було видано акт амністії, який стосувався релігійної сфери. За ним усі релігійні делікти було поділено на дві групи. До першої належать такі, незаконність яких мала зникнути через поширення на кримінально-правову практику принципу релігійної терпимості. Наприклад, не інформування про богохульство в публічних місцях, заманювання в нехристиянську віру ненасильницьким шляхом, а також відступи від християнської віри. За такі дії передбачалось звільнення від суду, покарання та інших наслідків, а також повне помилування.

До другої групи належали такі діяння, незаконність яких повинна була зберегтись, але покарання мало зменшитись. Тобто до цієї групи належали взагалі всі релігійні злочини, які були передбачені законом. За такі дії передбачалось лише пом'якшення покарання. Наприклад, для неповнолітніх, які не досягли 17 років, строки ув'язнення зменшувалися наполовину. Це пом'якшення покарання могло застосовуватися не лише для осіб, які вже були засуджені, але й для тих, хто лише очікував покарання.

Акт від 25 червня 1905 р. був свого роду обмеженою амністією, розміри якої визначалися не стільки мотивами соціального заспокоєння, скільки визнанням недосконалості чинного на той час законодавства. Тобто ця амністія має велику схожість з амністійними діями, котрі спрямовані на видання нових, більш поблажливих кримінальних заборон. Кожний більш м'який кримінальний закон мав зворотню дію, амністував осіб, повністю звільняючи від кримінального покарання або пом'якшуючи репресію [7, с. 246–247]. Таким чином, можна дійти висновку, що цьому акту для здійснення всеохоплюючої амністії бракувало багатьох речей.

Висновки

Імперське законодавство не знало чіткої різниці між амністією та помилюванням. Більш того, у російському імперському законодавстві взагалі дефініція «амністія» не використовувалася, натомість застосовувалися терміни «помилювання» та «прощення». На тому етапі набули поширення кілька форм амністії/прощення: аболіція, яка скасовувала загальний закон для конкретного випадку і погашала сам злочин; індульгенція, при якій погашався не сам злочин, а тільки покарання за скоєний злочин; реабілітація, згідно з якою особа звільнялась від відбування покарання та відновлювалась у правах. Залежно від інтересів та цілей, які переслідувала держава, на різних етапах мали місце різні види амністії. У цілому Російській імперії були відомі три її форми: теократична, династична та політична.

Амністія, з точки зору тогочасних дослідників, трактувалася як один з видів помилювання, яке, крім помилювання у вузькому сенсі, також включало реституцію, амністію. Довгий час обидві інституції існували як єдине ціле, як акт вибачення, здійснюваного тільки вищим представником державної влади в країні, тобто государем.

Історико-правові джерела тієї доби також містять інформацію щодо застосування заходів безпеки та ресоціалізації до осіб, які підлягали амністії. Це свідчило про наявність органічного взаємозв'язку між внутрішньою політикою держави та її кримінально-правовою доктриною. В останні роки свого існування Російська імперія намагалася використовувати інститут амністії з метою вирішення політичних труднощів та поповнення армійських частин новими призовниками. Отже, до початку ХХ ст. амністія як самостійний правовий інститут не існувала. Відокремлення амністії від помилювання відбулося на етапі, коли амністія стала носити цивільно-політичний характер.

Список бібліографічних посилань: 1. Топчій В. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. у схемах. Вінниця : Твори, 2019. 344 с. 2. Совгіря О. Конституційно-правові основи інституту амністії в Україні. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Правознавство*. 2013. Вип. 714. С. 54–58. 3. Страшун Б. Понятие, социальные функции и полномочия парламента // Конституционное

(государственное) право зарубежных стран : учебник : в 4 т. / отв. ред. Б. А. Страшун. М. : БЕК, 2000. Т. 1: Часть общая. С. 446–481. **4.** Чепелюк О. В. Амністія та помилювання в Україні (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2009. 20 с. **5.** Файзуліна Д. История развития института освобождения от уголовной ответственности и наказания в России. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2008. № 2. С. 151–157. **6.** Кузнецова Ю. Амнистия и помилование в уголовном праве : бакалаврская работа. Тольятти, 2017. 52 с. **7.** Любинский П. Право амнистии: историко-догматическое и политическое исследование. СПб. : Сенат. тип., 1907. 365 с. **8.** Гришко А., Потапов А. Амнистия, помилование, судимость. М. : Логос, 2009. 271 с.

Надійшла до редколегії 07.09.2020

Dedurin G. G., Zavrishko D. G. Features of the Application of the Amnesty Institution under the Laws of the Russian Empire (1845-1917)

The peculiarities of the application of the amnesty institution under the legislation of the Russian Empire are studied, in particular, the Regulations on Criminal and Correctional Punishments of 1845, 1885, 1903, tsarist manifestos, the Amnesty Act of 1905, etc. Thus, the normative consolidation of concepts and partially the procedures of “pardon” and “condonation” was reflected in the Criminal and Correctional Penal Code of 1845, which were duplicated in the Regulations of 1885 and 1903. The reasons for the abolition of punishment could be the following: incurable illness or death of the accused, reconciliation of the parties, the statute of limitations for the crime and pardon. According to the norms of the Code, pardon of criminals came from the supreme autocratic power and the sovereign’s mercy.

The cumbersome form of the tsarist manifestos, which were mostly issued in connection with solemn dynastic events, proved ineffective for state and political acts. When revolutionary and national movements in the Empire began to take their first steps, the government had to grant amnesty as proof of its sincerity and readiness for democratic changes. An example of such a step was the issuance of an amnesty act dated June 25, 1905, which was a significant shift in the direction of modern legal understanding and legal enforcement of this legal institution.

Also the author identified and analyzed several forms of amnesty, which were found in the legislation of that time: abolition, which abolished the general law for a particular case and extinguished the crime itself; indulgence, when not the crime itself was extinguished, but only the punishment for the committed crime; rehabilitation, according to which a person was released from serving a sentence and restored in rights. Depending on the interests and goals pursued by the state, different types of amnesty took place at different stages. In general, the Russian Empire was aware of its three forms: theocratic, dynastic and political.

Key words: amnesty, pardon, condonation, abolition, legal institution, Russian Empire, political and legal act.

